

Kritika-Figyelő

A nemzeti tudatról három könyv ürügyén

A nemzeti tudat kérdésköre mindaddig eleven, elemzésre váró probléma marad a magyar pedagógusok számára, ameddig a régió s benne Magyarország valóságát, terheli a nemzeti kérdés megoldatlansága. Ha olyan hívószavakra gondol az ember, mint Jugoszlávia, a határon túli magyarság, a cigánykérdés, az antiszemitizmus, a „nemzetiek” és „nemzetietlenek”, a „maastrichti Európa” (ami eredeti változatában megbukott), akkor nem kételkedik: az időszerecs, sajnos, tartós marad.

Ezért szeretném felhívni a figyelmet néhány munkára, amelyek e tárgyban a közérthetőség, a tudományosság és az újdonság követelményeit úgy ahogy, de egyesítik. Három eltérő műfajú kiadványról van szó a kutatás és a publicisztika határmezsgyéjéről.

Egy szegedi kiadványsorozat 1992-ben, évekkel a szerző halála után közreadta Szűcs Jenő 1970-es kandidátusi disszertációját a *gentilizmus*ról, más szóval a barbár etnikai tudatról, amely – a magyar eszmetörténetben is – megelőzte mind a nemesi, mind a polgári nemzettudatot.

Sok esetben – legyen szabad ezt a fogalmat röviden érinteni nemzetközi összefüggéseiben – az etnikai tudatnak ez az archaikus formája megélte a modernizáció korát. Európában az írek és a skótok a XVIII. században így kerültek közvetlen kapcsolatba a polgári nemzettudattal. Több kaukázusi nép esetében ilyen érintkezés a XIX–XX. század folyamán következett be. Ilyen konfrontáció jellegzetes a XX. században Ázsia és Afrika számos országában, ahol sok nép nemzetté alakulása még ma is tart. Különösen tanulságos a Dél-

afrikai Köztársaság példája. Itt az afrikai fehér telepesnemzet eltérő fejlődési útja mellett a fent jellemzett módon alakul a huszosa (hottentotta) és a zulu nép nemzeti tudata.

Szűcs Jenő modern rekonstrukciója a hűbériség előtti magyar közösségi tudatról tehát nem holt történeti ismeret, hanem olyan gondolati anyag, amely nemzetközi összehasonlításban élő problémát vonatkoztat Magyarországra esetére, s megoldására meggyőző modellt is ajánl.

Miszlivetz Ferenc politológus szerkesztette a *Kultúra és társadalom egy új korszakban* című kötetet, amely egy szombathelyi nemzetközi előadássorozat tizenegy darabját tartalmazza. Az előadások a város tanárképző főiskoláján hangzottak el 1991 és 1993 között. Az intézmény társkiadóként jegyzi a kötetet, az *Átiratok* sorozat öt megjelent kötetéből az elsőt.

A kutatást és az oktatást elősegítő előadások sorozata az Európa Kutató Központ támogatásával született meg. Az előadásokat a szakemberek saját kutatási témáikból, önálló eredményeikre (is) építve fogalmazták meg. A szövegek könyvváltozata – ebben a Pesti Szalon Kiadó társa a Savaria University Pressnek – elsősorban tansegédletnek készült.

E kötetben *Vitányi Iván* (történeti tipizálással) és *Miszlivetz Ferenc* (a jelenkori helyzetre összpontosítva) elemzi a magyar nemzeti tudatot. *János Cs. András* és *James Malachy Skelly* pedig az Egyesült Államok nemzeti tudatával, annak mai válságjeleivel foglalkozik. (Vö. i. m. 81–106., illetve 107–154. o.)

A magyar fejlődés a „kultúr nemzet” típusú nemzeti tudatot, az amerikai az „állampolgár-nemzet” jellegű közösségi tudatot hozta létre. E tipizálás – a nyugat-európai „állam nemzet” típusával együtt – Csepeli György *Nemzet által homályosan* című kötetéből való (Századvég, 1992). A szociálpszichológus szerző műve első felében (i. m. 11–54. o.) összefoglalja a nemzeti tudat említett három típusának leírását. A kötet második része a nemzeti tudatra vonatkozó fogalmi keretet ismerteti (i. m. 54–136. o.), a harmadik része (i. m. 137–228. o.) a szerző vizsgálatai alapján mutatja be a 80-as évek magyar értelmiségének nemzeti tudatát. A könyv jóval azelőtt bizonyította a szerző fölfedezését: a magyar közgondolkodás mélyen meg van osztva a nemzeti kérdésben, mielőtt azt a politikai tapasztalat mindenki számára nyilvánvalóvá tette volna. E megosztottság olyan következetes, hogy a magyar nemzeti tudat semlegesen leíró fogalma elfedi a lényegét: az *egység helyén nemzeti tudatokat találunk*. Közlebről legalább kettőt: egy modernebbet, amely nagyjában-egészében liberális, és a tradicionálisat, amely nacionalista, részben vallásos színezetű s egészében konzervatív. Az első variáns szemlélete elmozdulóban van a hagyományos kultúr nemzeti felfogástól az „állampolgár-nemzet” szemléleti pozíciója felé, a másik változat a kultúr nemzet és az állam nemzet vegyítéséből igyekszik megfelelő modernizációs ideológiát formálni.

A kötetek közérthetősége a szerzők céljából következik. A szombat helyi előadásorozat oldott hangneme az oktatásba beillesztett tudomány népszerűsítés szándékából fakad. A másik két alkotás polemikus, márpedig vitában meggyőzni csak világos érveléssel lehet. *Szűcs Jenő Deér József 30-as évekbeli nézeteivel fordul szembe, Csepeli György pedig a mai konzervatív nemzetfelfogással. Deér József nézetrendszere nem egy vonatkozásban a mai romantikus-kon-*

servatív nézetszemlélet elődje. 1983-ban megjelent könyvét, a *Pogány magyarság–keresztény magyarságot* tavalyelőtt ismét kiadták.

A recenzens ezúttal nem a művek, hanem a téma eszméletörténetének vázlatos bemutatására vállalkozik. Úgy, ahogy az a kötetekből kiolvasható.

Mindhárom mű az általuk választott időhatárok között a modern nacionalizmus mítoszainak, anakronizmusaiknak cáfolatából indul ki. A szerzők ezekkel szemben a nemzeti tudatformák történeti átalakulásának jezeit vizsgálják szakmai érvekkel, magyar tárgyra alkalmazva *Szűcs Jenő* esetében az újabb német történetírás, *Csepeli György* esetében az angolszász és német kortárs szociológia és társadalom-lélektan eredményeit.

Jóllehet a témát bemutatni – eszméletörténeti összefoglaló monográfia híján – pedagógiai szempontból fontosabbnak tűnik, mint a három kötet erőnyeit és hasznosságát részletezni, mégis súlyos torzításnak érzem, ha nem térhetnék ki *Szűcs Jenő* jelentőségére a mai kor nemzeteszmélet-történeti vitáinak szemszögéből.

Egész munkássága kétirányú cáfolat volt a szakmai kritériumokat érvényesítő történetírás szellemében. Egyrészt az ideologikus jellegű nemzeti elfogultságokkal szemben érvényesítette problémaérzékenységét, imponáló forrásismeretét, elméletalkotó vénáját, amely szép esszéstílussal párosítva *Szűcs Jenő* gondolatait szélesebb értelmiségi körökben is népszerűvé tette. Másrészt a szakmai körök igényesebb részének szemében elhiteltelenítette az 50-es és a 60-as évek nacionalista beütésű egyszerűsítéseit: a nem kevés anakronizmussal megterhelt „népi”, „nemzeti”, „retrográd-reakció” és „haladó” minősítéseit.

Már első könyve, a *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* (1955) a korabeli magyar társadalomban a megtorpanás és elkanyarodása egyik okát elemzi. Közép-Európa eltérő fejlődési ritmusával, Kelet és Nyugat közötti középhelyzetével egy nagyhatalúsú tömörítvényben foglalkozott. Ez volt a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (1980), előbb a Bibó-émlékkönyvben kiadva, majd kétszer önálló kötetben is.

A magyar nemzettudat közép-és kora újkori jellemzését, sőt jelentős részben a prehistorikumát is két munkában bocsátotta a nyilvánosság elé. A *Nemzet historikumja és a történetiszemlélet nemzeti látószöge* (Hozzászólás egy vitához), amely 1968-ban jelent meg, tudományos értelemben pontot tett az úgynevezett *Molnár Erik*-disputára. Gazdagabb kifejtésben, részletkérdéseket kibontva a *Nemzet és történelem* (1974) című tanulmánykötete konkretizálta felfogását. *Szűcs Jenő* mélyebben bevilágított a közepkor végi paraszti (plebejus, népi értelmiségi) patriotizmus kialakulási körülményeibe, szerkezetébe is, részben Nándorfehérvár, részben a „székely szabadság” és Dózsa mozgalma kapcsán.

Most publikált kandidátusi értekezése, amelyen belül egy 1988-ból származó átdolgozási töredék mutatja, hogyan hatott felfogására a nemzeti érzés reneszánszával kapcsolatban fellépő újkorú konzervativizmus, értékes többléttel szolgál. *Szűcs Jenő* eszméletörténeti rendszerét e mű által kibővítette a magyarság néppé alakulásának – *etnogenézisének* – évszázadairól mondottakkal.

Így tehát nevének ismételt emlegése nélkül is tudhatjuk, hogy amit ma a barbárság és a hűbériség korából a magyarság kollektív tudatáról korszerűen elmondhatunk, azt főleg *Szűcs Jenő*nek köszönhetjük.

Az európai népek közösségi tudatának eszméletörténete ott kezdődött, ahol

és amikor a keresztény Róma mint állam elbukott a népvándorlás kori barbár támadások alatt, de a hódító barbár etnikumokra (*gentes*) hatott a római civilizáció és a Róma központú kereszténység. A Római Birodalom szabad állapotú lakosságát nevezték *populusnak*. (Kr. u. 212-től római polgárjogot kapott minden szabad országlakos. Így a *populus* jelentése már teljesen megfeleltett a görög *demoszénak*.)

Mire Kr. u. 324-ben *Nagy Konstantin* a kereszténységet államvallássá nyilvánította, már készen állt az egyházi formula a hívek közösségéről. Ez volt a *populus Dei*. Isten népébe szabad és rabszolga egyaránt beletartozott. Kívülrekedt azonban a más hitet valló, aki a városközpontú civilizáció korában leginkább távol, elszigetelt falvakban élt. Ő volt a „falusi”, a *paganus*: a pogány.

Konstantin saját államát hivatalosan *Imperium Romanum Christianum*-nak, Keresztény Római Császárságnak nevezte. A birodalomban (politikai közösség) a *populus* (társadalmi közösség) kisebb helyi közösségekre oszlott, köztük önálló történeti tudattal rendelkezőkre is. Egy-egy etnikumra (*natio*), törzsre (*tribus*) és nemzetségre vagy az eredeti nemzetség kereteit kitágító nagyobb közösségekre (*gens*).

Ezt az eszmei elrendezést (*ordo*) követte a társadalom leírásában az egyház is, amely – a *Szent Ágoston* által megfogalmazott kettősség: égi és földi világ jegyében – az Isten országára (*Civitas Dei*) és a földi ország(ok)ra, a *civitas terrenára* osztotta a világot. A *civitas* szóban nem nehéz felismerni a magasabb szerveződés jegyeinek összességét, amelyet a történeti igazságnak megfelelően az utókor összekapcsolt a város (*city*), a szabad polgár (*citizen*), a polgári öntudat (*citoyen* magatartás), az államtól független állampolgári szerveződés (a *civil szféra*) és magának a *civilizációnak* a fogalmával.

Ezt a késő római társadalmat és annak fogalmi visszatükröződését törték össze a barbár „gentes” etnikai csoportjai, leginkább a germánok. Nekik is volt közösségi tudatuk, mégpedig korántsem kezdetleges. Politikai, társadalmi és kulturális jegyek szövődtek össze benne: a közös eredet (irodalmi: hősköltészetbe, epikába, mitológiába foglalt) tudata, a közös nyelv, a közös intézmények és szokások (*origo, lingua, instituta, mores*).

A hódítást követő évszázadok átmeneti társadalmá a két teljesen különböző berendezkedés duális szerkezetének összeolvadásával alakult át korai hűbéri társadalommá. Az új középkori államok hódító uralkodói részben a meghódítottak arisztokráciájára, írástudóira: főként a keresztény papságra, részben vegyes etnikai származású katonai kíséretükre támaszkodva teremtettek új – területi alapon nyugvó – kora középkori népfogalmat az eredeti barbár gentilizmus (e^z Szűcs Jenő szava volt) szerveződési és szemléleti formáinak letörésével.

Az átmenet korát különböző történelmi elnevezések különböző vonások kiemelésével jelölik. Nevezik a kort a „hűbériség kialakulása” jelentésű *prefeudalizmus*-nak; egy frank uralkodóházról *Meroving-korszak*-nak s német történelmi terminussal „népkirályság”-nak (*Volkskönigthum*). A két utóbbi elnevezés magja az, hogy e barbár társadalmak lakosságának számszerű többségét közszabadok – fölfegyverzett, hadra felkészített és hadrafogott szabad parasztok – tették ki.

Az „új barbárok” általában a IX–XI. században integrálódtak a keresztény Nyugat-Európába. (E folyamat a skandinávok és a finnek esetében a XI–II., a litvánoknál a XIV. század közepéig elhúzódott, nem számítva a szigeti keltákat: írket, skótokat, kisebb mértékben a walesieket.)

A barbár gentes átalakulása hűbéri társadalommá Európa peremén időben később ment végbe, de gyorsan és meglehetősen felszínesen. Az eredmény mindenesetre nem felelt meg mindenben a nyugati mintának. A befogadó közeg, Nyugat az „érett középkor”-ban – a hűbériség második fejlődési szakaszában – tartott. Ezt az időszakot belső föllendülés, eszmei és területi terjeszkedés, valamint a nagysága teljében levő egyház expanzív meggyőző ereje jellemezte. A beilleszkedő etnikai csoportok óriási félkörben a kontinens szegélyén egy ilyen maghoz képest voltak peremhelyzetben.

A keleti perem népeinek egy része nomád volt. Különbség mutatkozott abban is, hogy a civilizációs hatás esetleg a keleti kereszténység (Bizánc) vagy éppen a mohamedán arab kultúra és államberendezkedés irányából érkezett, s az általuk befolyásolt új államalakulatokban sosem fejlődött ki a nyugati jellegű rendi és individuális szabadság. Virult viszont a keleti(es) despotizmus. Az egyház által egységesen *Oriens*-nek nevezett peremövezet – szembeállítva az alapvonásaiban valóban egységes Nyugattal, *Occidens*-sel – már akkor két sávra oszlott: a Nyugatot több-kevesebb sikerrel követő *Közép-Európára* és a Nyugat hatásán alapvonásaiban kívül álló *Kelet-Európára* (beleértve a Balkánt is).

Ezer évre visszanyúló társadalmi szerkezeti és eszmetörténelmi rokonság kapcsolja össze tehát a mai „visegrádi négyek”-et: a cseheket, a lengyeleket, a szlovákokat és a magyarokat. Az egyedi magyar vonásokat a középkor folyamán lassan feloldódó (fél)nomád múlt és a régióban ismeretlen, tehát elszigetelő jellegű nyelv hordozta.

A magyar nemzeti tudat prehistorikumával a hazai tudományosság sokáig nem tudott mit kezdeni. Szívósan tartotta magát a nemesi tudat visszavetítése az egységesnek vélt szabad magyar nemzetre. A nomád fejlődési sza-

kasz egykor volt szellemi kultúrájának következtetéseit sokáig nem foglalták rendszerbe. *Deér József* a nemzettudat eredetét az Árpádok társadalomszervező uralmi tevékenységére vezette vissza a IX. századba. A gentilis magyar etnikai tudat hiteles történeti képét *Szűcs Jenő* rajzolta meg. Dokumentálta, hogy a „honfoglalóknak már Árpád előtt is megvoltak a közös eredetű tudat alátámasztó mondái. Létezett az összetartozás keretét jelölő *nemzet* (genus) és a *fajzat* (populus) terminus; a „Hétmagyar”-nak nevezett társadalmi szervezet, valamint a hatalmi övezetet földrajzi és szociológiai értelemben jelentő „ország” („úr-ság”) szó, nem is szólva a közös – mondjuk így: többségi – nyelv, valamint a közös mitológia és vallási rítusok meglétéről. Ez az a „tudat”, amelyet a XI. századi lázongások kapcsán „régí törvény”-nek (*rítus paganorum*) neveznek az egyházi írástudók.

Mindez megfelel a korábbi népvándorlás kori népek origo-lingua-instituta-mores jellegű etnikai csoporttudatának. Az ő életükben a VI–VIII. századra esett az átmenet kora, a magyar történelemben a X–XIII. századra. Még *Könyves Kálmán* (ur.: 1095–1116) törvényében is előfordul a *genus Hungarorum*-nak a „népkirályság” korát idéző értelmezése, amely urat és szolgát egybefoglal az „idegen” (*alienigena*) előkelőkkel és szolgálkakkal szemben. (Ez a gondolkodásmód adott érveit még 1213-ban is Gertrud királynő megölésére.)

Az új, most már minden ízében hűbéri jellegű eszmei konstrukció a szűkebb-tágabb közösségi kötelékek jelölésére az Árpád-kor végén így festett: a *gens* és a vele rokon *populus* – „nemzet” – magába zárt mindenféle eredetű *maiores*, de kirekesztette belőle a mindenféle, de zömében magyar eredetű *minores*, különösen a szolgarendet, a *servit*. A „nem idegen, hanem őshonos” jelentés fennmaradt a nagycsaládok és nemesi nemzetségek, atyafiságok *generatio*, de

genere jelölésében. Mire a XIII–XIV. századra kialakult a köznemesi *communitas* rendi tudata, addigra véglegesült a rokoni-közösségi egybetartozás új, magyar nyelvű kategóriarendszere is: a *nem*: „nagycsalád”; a *had*: a „szélesebb nagycsaládi rokonosság; atyafiság”; a *nemzet*: a „(nemesi) nemzetség”, valamint a maitól eltérő jelentésű *nemzetség*: (akkori jelentésében) a „nép”.

Szűcs Jenő az egész magyar középkorra nézve egységbe rendezte a különböző elnevezéseket. A barbár csoporttudat kategóriáinak értelmezésével kitágította néhány száz évvel visszafelé a nemzeti, tudat, előzményeire vonatkozó ismereteinket. De a magyar késő középkor eszmei konstrukcióit is hozzáillesztette az újkori nemzeti tudat kezdetéhez. Bemutatta, hogy a török kalandozások hatására a táj, a szülőföld szeretete, a *patriotizmus* hogyan kapcsolódik a politikai uralmi terület védelmének gondolatához, s a Hunyadi–Dózsa-korszak három nemzedékének paraszti, mezővárosi származású, polgári kötődésű alsópapsága, világi – deákos műveltségű – írástudó rétege hogyan ad hozzá mindehhez azzal szociális többletet, hogy kidolgozza a „székely szabadság” és a „választott nép” ideológiai elképzeléseit.

Az újkor nemzetudati alaponkonstrukciója a rendi kettősség: a *nemzet*, vagyis a rendi alkotmányon belül levők összessége, valamint a *nép* – mindenki, aki kívül rekedt az alkotmány sáncain. Ehhez társult még a XVI. századtól egy alapvetően értelmiségi kategória: a *hungarustudat*. Hungarus: nyelvére való tekintet nélkül minden országlakos, különösen, ha iskolázott ember, a középrétegbe tartozik, s ekképpen kívül áll a meghatározó nemesember-jobbágy kettősségen.

Innen kezdve a nemzettudat történetének ismert korszakaihoz, fogalmihoz érünk el. A *nemesi nemzetet* felváltó

polgári nemzetfogalom a társadalom modernizációjának szülötte.

Magának a folyamatnak három vezető elve volt: az *iparosítás*, a *politikai jog kiterjesztése* és a *nemzeti eszme*. Az ipari forradalom új társadalmi körülményeket teremtett. A jogkiterjesztés azal, hogy a teljes politikai egyenjogúság irányába tett lépéseket, kitágította a politikai nemzet körét (még az általános választójog időszaká előtt). Végül a nemzeti eszme mozgósított az állam megerősítésére, mert az állam látszott a legcélravezetőbb eszköznek egy viszonylag egységes, az iparnak jó hátteret szolgáltató piac kialakulásához.

A nemzet fogalmában felváltotta a rendi-társadalmi tagozódás elvét az *etnikai hovatartozás* elve. Az új nemzetfelfogás egyenesen az etnikumra épített. Nyugat-Európában az uralkodó etnikum nemzeti államának előzményei évszázadok alatt már preformálták azt az új társadalmi alakzatot, amelyet a nyelvhez kötött, a törvények egész sorával alátámasztott *kulturális forradalom* (az általános iskoláztatás, a modern sajtó és könyvkiadás, a magaskultúra és a tömegkultúra vonzereje eltérő társadalmi rétegekben) formált ki véglegesen. Franciaországban a XVIII. század végén a lakosság 40 százaléka beszélt franciául. Két nemzedékkel később, amikor az általános elemi iskoláztatás tényné vált, a franciák 90 százalékának volt francia az anyanyelve.

A három modellországot – Hollandiát, Angliát és Franciaországot – tekintve a kulturális megalapozással, a politikai szerkezet végleges nemzeti keretekre vonásával nagyjából egy időben végbement az iparosítás is.

A *nemzetállam* koncepciója e három sikerállamon kívül is modellként szolgált Európában, így Közép-Európában is, ahol a kevert etnikumok környezetében egy-egy etnikum zárt tömbje szigetként emelkedik ki; az államot irányító – politikailag, de sok tekintetben

kulturálisan is domináns – etnikum maga is kis létszámú; e régió más területein a – tájnyelveket is ide számítva – viszonylag egységes nyelvet beszélők politikai széttagoltságban éltek; s volt terület, ahol a modern nemzetállam három tényezője: a politikai-uralkodó, a kulturális és a gazdasági (az ipari) forradalom teljes aszinkronban állt egymással.

A kulturális ébredés a Kárpát-medencében élő népek között legfeljebb két nemzedéknyi időtávolságra esett egymástól, az ipari forradalom négy-öt nemzedékre. 1910-ben, amikor Magyarország központi területein már befejeződött az ipari forradalom, a törvényi Boszniában – a terület akkor a dualista állam része volt – még csak elrendelte a jobbgység felszabadítását.

Német szellemi találmány volt e helyzet feloldására a *kultúrnemzet* fogalma. A „nyelvben él a nemzet” jelszavát, vagyis a nyelv nemzetteremtő erejét és küldetését paradigmátikusán *Johann Gottfried Herder* (1744–1803) fogalmazta meg (ugyanő, aki a magyarság várható szétoldódását más népek között éppen a korabeli magyar nyelv barbárságával indokolta). „A nemzetet a nyelv ... oktatja rendre, becsületre, engedelmességre, erkölcsre, szívlyességre, általa lesz híres, szorgalmas és hatalmas” – idézte *Csepeli György* (i. m. 25. o.) *Herder* Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról című alapvető munkáját (1784–1791).

Európának azon részén – Magyarországon is –, ahol az egyes etnikumoknak általában nem volt fővárosuk; állami apparátusuk, ha kiépült, csak részben épült ki; gazdasági szervezetük nem állt meg a maga lábán; egységes politikai kultúrájuk, hozzáértő nemzeti elitjük hiányzott vagy csak részben alakult ki, szívesen találta meg a nemzeti intelligencia – az ideatermelő, teleologikus jövő képét megformáló humán értelmiség, valamint néhány művelt nemesúr – az etnikai elvet a nyelvben, a népművé-

szetben, a hagyományokban, a nagyság és a küldetés tudat látomásában.

A kultúrnemzet ideológiájában az értelmiség rátalált a romantika nyelvére, a parasztságban föllelt nép elvont fogalmára, amelynek nagyjából annyi köze volt a jobbjágyparasztsághoz, mint az államszocializmus ideológiai munkásságképezék a létező munkásághoz.

Tudjuk, hogy elmaradottabb viszonyok között az államnemzet kialakulási folyamatában szerepet játszó három tényezőtől a legkönnyebben a kulturális forradalom valósulhatott meg. A nyelvi közösség erőteljesebben integrál, mint a piac és az állam. A nyelvi-kulturális mozgalmak még a szerényebb eredményeket elérő népek körében is felvirágoztatták a kultúrát. Közép-Európa szerencsésebb népei pedig a kulturális emeltyű segítségével eljutottak (autonómia vagy függetlenség formájában) a politikai hatalom gyakorlásához, s messzire tudtak előrehaladni a hűbéri-ség lebontásában is.

Ennek az útnak egyik legsikeresebb példáját a XIX. században Magyarország adta. Élitje két emberöltőre sikeres kompromisszumot kötött: a nemzeti tudat – kifejezve a nemesség szerepét a polgárosodásban – polgári nemzetfogalmába beépítette a nemesi nemzet számos jegyét. Ezek jogi és nem jogi, hanem szokásokban rögzített módon korlátozták az átalakulás demokratikus erejét. A kompromisszum másik vonása az volt, hogy a kultúrnemzet és az államnemzet jegyeit a kor ideológiája mindig a hatalmi szükségleteknek megfelelően vegyítette. A magyar vezető réteg és értelmiség nem az erőszkak asszimilációval ért el sikereket, hanem azzal, hogy a magyarság mint befogadó kultúrnemzet önkéntes megmagyarosodásra ébresztett kedvet jelentős számú nem magyar anyanyelvű személyben. Elsősorban, de nem kizárólag a németek és a zsidók között.

A kortársak megalkották a *politikai nemzet* fikcióját. Ez azt jelentette, hogy az állam területén minden polgárnak, tekintet nélkül etnikumára, azonos politikai jogokat biztosító törvény. E jogok, tudjuk, korlátozottak voltak társadalmi osztályok szerint magyarnak és nem magyarnak egyaránt. De e fikció segítségével az asszimilánsokkal megerősödött magyarság többségre jutott saját soknemzetiségű országban, miközben domináns etnikumként úgy tudott kormányozni, mintha Magyarország valódi nemzetállam, a magyarság pedig valódi államnemzet lett volna.

Az 1920-as békekötés után, amikor a megcsönkult államterületen megvalósult a nemzetállam és az államnemzeti állapot, a *kultúrnemzet-koncepció* új, *védkező értelmet nyert*. Mind a nemzeti kultúrfőlény (a *klebelsbergi* konzervatív iskoláztatási és tudománypolitikai reformok jóvoltából), mind az egyetemes magyarságot megszervező hungarológia-gondolat erősítette a kisebbségi sorsba jutott magyar lakosságot és a Trianon sokkjából nehezen éledő hazai közvéleményt.

A mai magyar politikai publicisztika egy része is – Klebelsbergre visszanyúlva – úgy fogalmaz, hogy a határon túli magyar saját (utód)hazájában állampolgár, de nyelvi, kulturális értelemben az egységes, határokon átnyúló magyar nemzet tagja. Ebben az érvelésben megjelenik egy szemléleti mozzanat, amely a nagy európai államkollektívum még alig-alig körvonalazódó nemzetfogalmában is jelen van: az, hogy az állam és a nemzet fogalma ismét elválhat – egymástól.

Mielőtt azonban a nemzetfogalom várható átalakulására rátérnénk, még egy jelenségről szólni kell. A sértett nemzet tudat diszkriminatív eltorzulásáról van szó, amely a népi gondolat faji változtatában tömeges tragédiák forrásává vált. Ez a romantikus nemzetkarakterológia mai formáiban is – a nem-

zetietlenséget, kozmopolitizmust, gyökértelenséget, destruktivitást hangoztató vádjaival – az egész kultúrnemzeti felfogást lejárattja, s megkérdőjelezi, mennyire képes ez az ideológia összehangolódni a modernizációs fejlődéssel.

A múlt század a nemzettudatnak egy harmadik változatát is kialakította. Igaz, szoros kivételként, s csak a századfordulón látszott, hogy egy ország a hátról, amelyben ez az *állampolgár-nemzet* megformálódott, világtörténelmet fog csinálni. Ez az ország az Egyesült Államok volt. Az állampolgár-nemzetek, Európában még Belgium és Svájc, a szokásos elsődleges csoport-hovatartozások – vallási, anyanyelvi azonosság; nemzetiség, állami keretek szerinti való önbesorolás – helyett, mivel ezek gyenge összetartó erőnek bizonyultak, az alkotmányos elvekre, a garantált kollektív és egyéni jogokra, mindezek általános elismerésére alapozták nemzeti ideológiájukat.

Mindhárom ország forradalomból vagy forradalmi jellegű függetlenségi harcból nyerte el önálló államiságát, s nem is olyan régen. Az Egyesült Államok 1776-ban, Belgium 1830-ban, Svájc 1846-ban (egy kurta polgárháború során). Az egyik ország a közmegegyezéses angol mellett és alatt soknyelvű, a másik kétnyelvű, a harmadik négy hivatalos nyelvvel funkcionál. Mindhárom gazdasági téren tartósan virágzó, jómódú társadalom. Kettő közülük szilárd tartományi (kantonális) önkormányzatokkal rendelkezik, de ugyanilyen régi hagyomány van ott a lokális (települési) szabadságjogoknak is. Mindhárom államban az individualizmus történetileg nyert pozícióba került s abban is maradt. Ezért a liberális alkotmányok alkalmasságát a lakosságnak nem volt oka ezidáig kétségbe vonni.

Nem sokban különbözik tőlük a kétnyelvű Kanada sem. Itt a kétnyelvűséget az 1837-es polgárháború teremtette meg. Az ország mai nyelvi és kulturá-

lis politikája révén az utóbbi negyedszázadban a jelenkor *multikulturalizmus* mintaállama lett. Kanada népeiségének egyharmada ma már sem nem angol, sem nem francia, hanem vegyes etnikumhoz tartozik. E csoport részarányát tudatosan növelik, s elfogadják, hogy egyre több olyan bevándorló leljen hazára Kanadában, aki szülőföldjén sem az euro-amerikai kultúrában nevelkedett. A lakosság távol-keleti és óceániai komponense máris 8 százalék.

Századunk mehozta, hogy e sok kivételességből annyit általánosítani lehet, amennyi e nemzettípus életképességét, vonzását biztosítja. Három különösen erős tényező hat ebbe az irányba. Az egyik a *globalizáció*, ami ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a nemzetek közössége kezdi sikeresen kiterjeszteni az emberi és kisebbségi jogokat, terjeszti a szociális eszméket, s mindezeket eredményesen állítja normának a követő államok elé. A jogállamiság ma már világnorma. Azok szemében is az, akik megszegik.

Ez az átalakulás előbb-utóbb magával hozza, hogy megváltozik az állam és a nemzet, valamint a nemzet s kisebb közösségeinek viszonya egymáshoz. Az *állam szolgáltatássá válik*, s a jogelvek helyeslésének bázisán tömörült nemzet belső közösségeit elfogadja multikulturálisnak: értékegyenrangúság alapján sokszínűnek. A folyamat – már ma is látszik – új *regionalizmus*hoz is vezet el, ami vagy kései nemzeti öntudatot hoz létre hatalomban, kultúrában, mint a baszkoknál, bretonoknál és a katalánok esetében, vagy – legalábbis az egyesülő Európában – a vadonatúj, kialakuló gazdasági centrumrégiók élesztik fel új tartalommal a kimúltnak látszó tartományi eszméket. Ilyennek vagyunk szemtanúi a Lombard Liga előretörésében, amely a közelmúltban kormányzati tényezővé emelkedve keresztül is viheti, hogy Olaszország föderatív Itáliává alakuljon át.

A második hatótényező az, hogy pillanatnyilag a liberalizmusnak *nincsen világtörténelmi alternatívája*. Ez az eszme és a mögötte álló országok háborúban legyőzték a szélsőjobb diktatúráit; 1945 után bebizonyították, hogy a két nagy háborús vesztes liberális gazdasági nagyhatalommá átalakulva meg tudja nyerni a békét. A szabadelvű államok többé-kevésbé békésen felszámolták a gyarmati rendszert, kezdve saját gyarmatbirodalmukon. A liberalizmus azt is megmutatta, hogy olyan ősi ellenfelek, mint a németek és a franciák, ki tudnak békülni. Ez a tengely lett a mai Európai Unió alapja. A példa ragadós, mint azt a palesztin kérdés bontakozó megoldása mutatja. Erre az útra látszik rálépni a Dél-afrikai Unió is.

A liberalizmusnak az utolsó diadal talán a legnagyobb. A fegyvertelenül, gazdasági eszközökkel megvívott harmadik világháborúban legyőzte az államszocialista tömböt és eszmét. Szétört a jaltai békeszisztéma, s azáltal valóban meggyorsult Európa egyesülése. Ez az integráció, ha a nemzetek Európájaként valósul is meg, tagnemzeteit az állampolgár-nemzetté átforgató útjára vezetheti. Ebben érdekelt Magyarország is. Nincs ilyen ereje a harmadik hatótényezőnek. A *harmadik világ országaiban* a gyarmati rendszer összeomlása után *felgyorsult a nemzetté alakulás folyamata*. Ez együtt jár a nacionalizmus reneszánszával, de magával hoz olyan példákat is, amelyek lehetők mutatják alakuló nemzetek fölemelkedését a hagyományos nacionalizmus nélkül is.

Több ország bizonyította már, hogy szegényen is lehet az állampolgár-nemzetek útját választani. Ilyen fejlődési pályára tért Brazília és legújabban Mexikó. Nem egy mai teoretikus véli úgy, hogy a különféle modernizációs foratókönyvek versenyében ennek a nemzettipusnak a kialakulása is versenyképes. Ilyen gondolatmenetek Nigéria, Indoné-

zia, Malajzia, Szingapúr és India példáját hozzák fel lehetőségként.

Ezen a lehetőségen az sem változtat, hogy a nagy amerikai minta: az Egyesült Államok s mellette Kanada nemzeti tudata a válság jeleit mutatja. Hogyan fognak például az amerikaiak viselkedni akkor, ha a XXI. század első negyedében az Egyesült Államok lakosságán belül a latin-amerikaiak, a feketék és a kelet-ázsiai eredetű bevándorlók többségbe kerülnek?

E ponton a recenzensnek meg kell állnia, mert az elolvasásra ajánlott művek szerzői sem mennek tovább fejtegetésekkel. A pedagógiának azonban ennyivel is sokáig kell még foglalkoznia, míg kialakul, hogyan is kell feldolgozni ezt a kérdéskört, amelynek jelentősége az oktatásban minden bizonnyal nőni fog.

Erre rövid távon a honfoglalás közelgő 1100. évfordulója ad alkalmat, hosszabb távon pedig az Európai Unióba való felvétel. Ezzel függ össze, hogy az Uniótól származó Tempus-pénzek egy részét 1995-től kezdve a magyar felsőoktatás azért kapja, hogy úgynevezett Európa-programokat iktasson be az egyetemi tananyagokba. Ezeknek az ismeretanyagoknak egyik blokkját a nemzeti kérdés brüsszeli szemléletű megközelítése alkotja.

Nyilván megélnünk a közeljövőben a tudományos disputák is e problematikát illetően. Van összegeznivaló. Ebbe a sorba tartozik két égetően időszerű téma is: milyen is volt valójában az államszocialista nemzettudat, és hogyan ment végbe a – főként kultúrnelméleti – tudat antiliberalis, újraszista regressziója századunk magyar eszmétörténetében, különös tekintettel a közelmúlt tapasztalataira.

A *történelmi csoporttudat* – a kelta druidáktól a mai ideológusokig – *mindenkor értelmiségi konstrukció volt*. Mesterségesen teremtették meg, majd a

szűkebb-tágabb közösség előbb-utóbb elfogadta. Nincs történeti értelemben időtlen érvényű nemzetfogalom sem. Éppen korunkban gyorsult fel átalakulása. Ebből Magyarország akkor sem tudna kimaradni, ha akarna. Ezért eb-

ben az évtizedben egyre gyakrabban fogják a diákok firtatni, ki a magyar, mi a magyar, és milyen magyarrá érdemes válniuk. Tanulmányozzuk a kérdést, mielőtt válaszolunk.

Csepeli György: Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó, Bp., 1992. 287 o.
Miszlivetz Ferenc (szerk.): Kultúra és társadalom egy új korszakban. Pesti Szalon Könyvkiadó–Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 1993. 226 o.
Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Magyar Östörténeti Könyvtár. Szeged, 1992. 330 o.

Kronstein Gábor

A Knickerbocker-banda

*„Nem 'iskolás' hangos olvasáshoz készültek ezek a történetek,
hanem élményt adó, belefeledkező olvasáshoz”
dr. Salmé Lengyel Mária*

Célunk, hogy korszerű, mai nyelven, a mai gyerekeknek szóló könyvet adjunk a fiatalok kezébe, és ezzel visszacsábítsuk az olvasáshoz a computerjátékokba és videózásba belefeledkezett ifúságot. Mintahogy a jelenleg 37 kötetből álló sorozat öt évvel ezelőtti indítását Ausztriában is hasonló elképzelések motiválták.

A szerző, *Thomas Brezina*, 1963-ban született. Német nyelvterületen az ifjúsági irodalom üstökökeként tartják számon. Az elmúlt öt évben négy sorozat keretében több, mint 80 könyve jelent meg. Emellett az ORF (Osztrák Televízió) népszerű műsorvezetője, musicalek és színdarabok szerzője, rendezője. Mint ifjúsági szerzőnek ez a jelmondata: „Élmény legyen az olvasás!”

Ennek szellemében született meg a Knickerbocker-banda sorozat is. Főhősei, két lány, Poppi és Lilo, akit agytrösztnek is becéznek, és két fiú, Axel és Dominik. Ők a Knickerbocker-banda. A négy barát különlegesebbnél különlegesebb kalandok sorát éli meg. Bejárják a világot, és közben izgalmas „bűnügyeket” oldanak meg. Természetesen erő-

szakról szó sincs, csupán izgalomról. Az egyes történetek nem épülnek egymásra. Minden kötet más helyszínen játszódik. A szerző a négy gyereket kísérvé mutatja be az adott ország vagy régió nevezetességeit, történelmét, mindezt úgy beleszőve a cselekménybe, hogy az olvasó játszva tanul, ismerkedik meg az adott hely jellegzetességeivel.

Mivel kiadónk rendkívül fontosnak tartja mind a kivitel, mind a tartalom minőségét, a lektorálást egy, már hosszú évek óta ezen a területen működő pedagógusra bízta.

Az igényes kivitelű könyvsorozat külföldön a pedagógusok mellett a fiatalok tetszését is elnyerte. Ezt bizonyítja az osztrák gyermekkönyv bestseller-lista, amelyen *Thomas Brezina* 1992 óta az első helyen áll. A Knickerbocker-banda sikere nem korlátozódik Ausztriára. Kilenc nyelvre fordították már le.

Magyarországi vélemények

...A könyv stílusa, nyelve egyszerű, de nem igénytelen, hozzásegíti az ifjú olvasót az olvasás megszerettetéséhez. En-